

Hirugarren mahai-ingurua: Desberdintasun-ardatzak

Nafarroako Ijito komunitatean Osasuna sustatzen: 35 urteko ibilbidea

Promoting health in the gypsy community of Navarre: A 35 year long track record

Rebeca German Almagro, Arantxa Legarra Zubiria, Nerea Alvarez Arruti

Nafarroako Osasun Publikoaren eta Lan Osasunaren Institutua

nalvarea@navarra.es

1. Sarrera

80ko hamarkadan, Espainiako eta Nafarroako Foru Komunitateko ijitoek batez bestekoa baino bizi-itxaropen txikiagoa zuten, bai eta gaixotze-tasa handiagoa eta bizimodu ez oso osasungarrien prebalentzia handia ere. Alderdi horiek guztiak lotuta zeuden etxebizitza- eta ingurumen-baldintza ez oso osasungarriekin, eta zerbitzu publikoetarako sarbide eskas batekin.

Desberdinkeria sanitario eta sozial horiei erantzuteko, Nafarroan Gutxiengo Etnikoen Osasuna Sustatzeko Programa jarri zen abian 1987an. Hastapenean, irabazi-asmorik gabeko erakunde baten bitartez, baina, segituan, Osasuna Sustatzeko Atalak hartu zuen bere gain programa horren kudeaketa (atal hori egungo Nafarroako Osasun Publikoaren eta Lan Osasunaren Institutukoa da).

Programa Nafarroako ijitoen komunitateari zuzentzen zaio, bereziki biztanle behartsuenei, eta ijitoen entitateekin koordinatuta garatzen da. Entitate horiek, Nafarroako Osasun Publikoaren eta Lan Osasunaren Institutuaren (NOPLOI) dirulaguntza baten bidez, osasun-sustatzaile ijitoak kontratatzen dituzte, Nafarroako eskualdeetan lan egiteko, osasun-etxearekin lankidetzara eginez.

Programa hori erreferentziako programa bat da Espainiako estatuan eta Europan, ijitoen osasunaren alorrean. Programan, sareko lana egiten da ijitoen entitateekin, eta ijitoen ahalduntzea bultzatzen da. Bere ibilbidean hainbat sari eta aintzatespen jaso ditu, hala nola Eurohealth 2004, Osasun Ministerioaren ekitatearen eremuko kalitatearen saria (2007) eta OMEren jardunbide egokien saria (2010).

2. Egoeraren azterketa

Programaren hasieran ijitoen osasun-premiei buruzko azterlan gutxi genituen, baina lortutako datuak jada nahikoak ziren programa espezifiko bat justifikatzeko: Jaiotzean bizi-itxaropena batez bestekoa baino 8-10 urte txikiagoa izatea; gaixotze-tasa handiagoa eta bizimodu desegokiak (koipe, azukre eta kafe gehiegi jatea, alkohol eta tabako gehiago kontsumitzea, sedentarismoa, sendagaien erabilera okerra); jaiotze- eta ugalkortasun-tasa batez bestekoa baino 5 eta 7 aldiz handiagoa, hurrenez hurren; horrezaz gain, amatasun goiztiarrak, etxeko istripuen prebalentzia handia, oinarritzako laguntzako zerbitzu publikoen erabilera desegokia eta larrialdietara gehiegitan joatea.

Programa aplikatu bitartean, ezagutza hobea lortu zen, azterlan gehiago eginda; adibidez, Osasun Ministerioak eta Ijitoen Idazkaritza Fundazioak egindako azterlana (2005), ijitoen komunitateari

Rebeca German Almagro, Arantxa Legarra Zubiria, Nerea Alvarez Arruti

egindako osasun-inkesta (2006), Espainiako ijitoen komunitatearen gizarte-diagnostikoa, eta CISen inkesta, ijito familiei egindakoa (2007).

2014an, II. Osasun Inkesta egin zitzaion ijitoei, eta 2006ko inkestan lortutako emaitzekin alderatu zen. Inkesta horrek, gainera, aukera ematen digu ijitoen osasun-egoera 2014ko Osasun Inkesta Nazionalaren emaitzekin alderatzeko. Emaitzen arabera, desberdintasun handia dago: ijitoen osasun-egoera txarra da biztanleria osoarekin alderatuz gero.

1. taula. Alderaketa: Ijitoei egindako inkesta nazionala eta populazio orokorrari egindakoa, 2014*

	E-Ijit	G-Ijit	E-Orok	G-Orok
Beren osasun-egoera ona edo oso ona dela uste dutenak: ijito biztanleriaren eta biztanleria orokorraren ehunekoa.	55,5	65,3	70,4	77,0
Azken urtean istripuak izan dituzten emakumeak eta gizonak. Biztanleria orokorrarekin alderatuta	17,0	15,1	8,0	8,6
Azken urtean istripuak izan dituzten haurrak. Populazio orokorreko haurrekin alderatuta.	7,9	15,7	6,7	8,6
Egunero 20 zigarro edo gehiago erretzen dituzten pertsonen ehunekoa	42,06	55,09	27,0	41,5
Egunero erretzen duten pertsonen ehunekoa	16,7	54,1	21,7	28,3
Azken urtean alkohol-kontsumo handiko egunen bat izan duten pertsonen ehunekoa.	51,5	76,0	21,8	23,8
Gehiegizko pisua edo obesitatea duten pertsonen ehunekoa	62,6	69,5	40,3	60,5
Aurreko 12 hilabeteetan ospitaleratzea behar izan duten pertsonen ehunekoa.	14,1	11,1	6,7	7,5

* Konparazioan lortutako adierazle batzuk aurkezten dira

Une honetan, ijitoei egiteko III. Osasun Inkestaren landa-lana hasi da. Inkesta horren bidez, egungo egoera zein den jakinen dugu, eta 2014an ikusitako desberdintasunen bilakaeraz jabetuko gara. Nafarroan, espediente bat abiarazi dugu, Ijitoendako Osasun Inkestaren lagina zabaldu ahal izateko; horrela, Nafarroako ijitoen egungo osasun-egoera hobeto ezagutuko dugu.

Biztanleria osoari dagokionez, badugu lehen hurbilpen bat, Nafarroan gutxi gorabehera 7.500 ijito daudela kalkulatu duena. Etxebizitzari eta ijito biztanleriari buruzko Mapa Azterlanak (2015) eman du datua; azterlan hori Ijitoen Idazkaritza Fundazioak eta Daleph-ek egin zuten, Osasun, Gizarte Zerbitzu eta Berdintasun Ministerioak sustaturik.

3. Programaren esparrua

Osasuna Sustatzeko Otawako Gutunak (1986) osasuna bultzatzeko lan profesionala aintzatetsi zuen lehen aldiz, eta funtsezko bost estrategia identifikatu: osasunaren alorreko politikak sortzea, osasuna babesten duten inguruneak sortzea, ekintza komunitarioa indartzea, trebetasun pertsonalak garatzea eta osasun-zerbitzuak birbideratzea.

Otawako Gutunaren ondoren, ildo bereko beste konferentzia batzuk etorri ziren, eta “Osasunaren Sustapenak duen eraginkortasunaren ebidentzia. Europa berri bateko Osasun Publikoa eraikiz” (1999) txostena. Azken agiri horrek osasunaren sustapenak duen eraginkortasuna erakutsi zuen; gainera, adierazi zuen osasunaren sustapena osasun publikoko politiken erdigunean txertatu behar dela. Txostenaren arabera, egiatzko eraginkortasuna bermatzeko, pertsonak izan behar dira jomuga (osasun-arazoak dituzten pertsonak barne), hala osasuna sustatzeko ekintza programetan, nola erabakitzekeo prozesuetan.

Dalghren eta Whitehead autoreek osasunaren determinatzaile sozialen eredu landu dute (1991). Azterlan horrek adierazten digu determinatzaileek modu negatiboan eragin dezaketela, bai eta modu positiboan ere, komunitateen “osasun-aktibo” gisa, eredu salutogeniko batean planteatzen den bezala. Faktore horiek ez dira homogeneouski banatzen pertsonen eta komunitateen artean, eta

osasanaren alorreko desberdinkeriak sortzen dituzte. Desberdinkeria horiek saihestu daitezke, edo murriztu, politika publiko sanitario eta sozialen bidez.

Hala, OMEk 2020rako helburuetan planteatu zuen herrialde bakoitzeko talde sozioekonomikoen arteko desberdintasunak murriztea. Erakunde horretako determinatzaile sozialen batzordeak ezarri zuenez, funtsezkoa da:

- Pertsonen bizi-baldintzak hobetzea.
- Borrokatzea boterearen, diruaren eta baliabideen banaketa ez dadin desorekatua izan.
- Arazoaren tamaina neurtzea.

Uste da pobrezia dela biztanleen osasanaren determinatzaile handiena, eta hilkortasuna eta eritasunak ez direla ausaz banatzen, baizik eta estatus sozialarekin loturik. Horrenbestez, komunitate batzuek osasun okerragoa izateko aukera gehiago dituzte.

Ijitoen garapena lortzeko estrategiak

Bide horretatik, zenbait estrategia garatu dira, eta honako hauek abian dira momentu honetan: “Ijito Herriaren Berdintasuna, Inklusioa eta Parte-hartzea lortzeko Estrategia, 2021-2030” eta “Nafarroan ijitoen garapena lortzeko estrategia, 2018-2021”. Gure erkidegoko Estrategiaren arabera, ijitoen gaia lehentasunezkoa da, eta beharrezkoa da ijitoei eragiten dieten desberdintasunak murriztea hainbat eremutan, hala nola osasunean, hezkuntzan, enpleguan eta etxebizitzaren alorrean, arreta berezia jarri haurrengan, gazteengan eta emakume ijitoengan. Estrategia horrek ezarri du garrantzitsua dela departamentuak elkarren artean koordinazioa edukitzea: bereziki, Eskubide Sozialak, Hezkuntza eta Osasuna.

Nafarroako Osasun Publikoaren eta Lan Osasanaren Plana. 2022-2025

Plan hori berriki onetsi da, eta zenbait programaren bidez garatuko den plan operatiboa izan nahi du. Ijitoen osasuna sustatzeko programa Ekitatearen programan dago sartuta. Nafarroako NOPLOiko Osasun Komunitarioa Sustatzeko Zerbitzuari esleitu zaio, eta hau da haren helburu espezifikoetako bat: “Ijito komunitatearen osasuna sustatzea, osasun-sustatzaile eta elkarte ijitoen bidez bultzatuta, bai ingurune eta bizimodu osasungarriak, bai osasun-zerbitzuetarako sarbidea, bai tokiko sareetako lana”.

Ekitatearen programan beste programa batzuk ere sartzen dira, eta haien helburua da zaurgarritasun-egoeran dauden kolektiboek (esaterako, presoek edo migratzaileek) osasun-maila hobea izatea.

4. Antolamendua eta finantziaketa

Osasun Publikoaren eta Lan Osasanaren Institutua da programaren arduradun nagusia. Osasuna Sustatzeko eta Politika guztietan Txertatzeko Atala ari da programa garatzen, oinarritzko osasun-laguntzarekin eta ijitoen entitateekin elkarlana eginez.

Programa horrek ijitoen komunitatearekin batera garatu nahi luke, haren erritmoak, oinarri kulturalak eta abar errespetatuz. Programak nahi du ijitoek (hau da, ijitoek berek, eta entitate eta osasun-sustatzaile ijitoek) protagonismoa izatea eta parte hartzea. Berariaz lantzen ditu pertsonarengan zentratutako arreta, banakoaren ahalduntzea eta sareko lana. Programako ekintzen oinarria osasun-sustatzaile horiek dira, bai eta haien koordinatzailea ere, zeinak eskualde guztiei laguntza eman eta eskualdeen jarraipena egiten baitu.

NOPLOik entitateendako dirulaguntzak kudeatzen ditu, eta teknikoki gainbegiratzen du lantalde hori, entitate ijitoen bidez kontratatzen baita. Hori gauzatzeko, ezinbestekotzat jotzen da Programan inplikaturako ijito-elkarteen koordinazioa eta parte-hartzea, eta haien figura profesional guztien laguntza. Horretarako, aldizkako bilerak egiten dira, bai erdigunean, bai arloen edo eskualdeen mailan, informazioa trukatzeko eta helburu komunak, akordioak edo ekintzak partekatzeko. Talde-lana da oinarria: inplikaturako alderdi bakoitzak bere eginkizunak betetzen ditu lantaldeko gainerako

Rebeca German Almagro, Arantxa Legarra Zubiria, Nerea Alvarez Arruti

profesionalekin lankidetzaz eginez eta koordinaturik, eta ulertzen da figura profesional bakoitza garrantzitsua dela Programa behar bezala garatzeko. Parte-hartze bidezko zuzendaritza eta ekintza hautatu ditugu. Programan, beste "osasun-aktibo" batzuek ere hartzen dute parte: oinarriko osasun-laguntzako lantaldeak, sexu- eta ugalketa-osasuneko zentroak, oinarriko gizarte-zerbitzuak eta beste udal zerbitzu batzuk, ikastetxeak, guraso-elkarteak, bizilagunen elkarteak, komunitate-baliabideak...

Hainbat urtetan barna garatu da programa, Nafarroako zenbait eskualdetan, eskualde batzuk sartuz eta beste batzuk kenduz, momentu bakoitzean ebaluazioa eginez hauteman diren beharren arabera. Etengabe aldatu da. Gaur egun (2023) programa 28 osasun-eskualde oinarritzotan dago eta 12 osasun-sustatzaile ditu.

Hasiera-hasieratik, Nafarroako Gobernuak Osasun Departamentuak finantzatu du, ijitoen osasuna sustatzen duten programetarako dirulaguntzak emanez, urtero deialdia eginda. Programa horiek tokiko entitate, elkarte edo fundazioek egiten dituzte, bitartekotzaren eta heziketaren bidez ijitoen osasuna hobetzeko.

Ijitoen entitateei ematen zaie dirulaguntza, zenbait alderdi aintzat hartuta: zenbat osasun-sustatzaile kontratatu dituzten; koordinatzailearen kontratua; elkarteek zer jardura egiten dituzten, edo kudeaketa nahiz funtzionamenduko zer gastu dauzkaten.

5. Helburuak eta edukiak

Programaren helburu orokorra da Nafarroako ijito komunitatearen osasun-maila hobetzea, osasuneko hiru alderditan dauden desberdineriak txikituz: osasun zerbitzuetarako irisgarritasuna eta horien erabilera; osasun-maila, eta osasunaren determinatzaileak.

Berariazko helburuak

- Bizimodu osasungarriak garatzea eta bizimodu kaltegarriekin lotutako arriskuak gutxitzea, dagokion ingurunean bertan osasuna sustatuz eta osasunerako heziketa emanez, osasun-etxeen lana osatzen delarik zentro horiekin koordinatuta.
- Osasun-prebentzioaren kontzeptua jorratzea, eta prebentzio-programen eskuragarritasuna eta inklusioa lantzea; izan ere, ijitoek, beren kalteberatasun soziala dela-eta, kasu askotan ez dituzte jasotzen herritar guztiei zuzendutako estrategien onurak:
 - Osasun-etxeen programak: haurren osasuna, kronikoen estrategia... Sexu- eta ugalketa-osasuneko zentroen programak.
 - Sexu- eta ugalketa-osasuneko zentroen programak.
 - Beste batzuk: bularreko eta koloneko minbiziaren prebentzioa eta detekzioa, Haurren Hortzak Zaintzeko Programa...
- Bidea erraztea, Nafarroako gainerako biztanleek bezala erabil ditzaten osasun-zerbitzuak; berdintasunez, alegia.
- Oinarriko osasun-laguntzako lantaldeak eta osasun-programak komunitate horien errealitate sozial eta kulturalera hurbiltzea, eskualdeetan dauden beharrak asetzeko esku-hartzeak egin ditzaten.
- Dinamizatzea, komunitateak osasunaren sustapenean parte har dezan, eta sareko lana bultzatzea.

Funtsean, bost helburu horiek gidatu, eta definitzen dute programaren jarduna. Abiapuntu hori eta jarraian deskribatuko diren edukiak aintzat hartuta, eskualde oinarriko bakoitzaren urteko helburuak eta jarduerak zehazten dira. Ijitoen osasun-egoera aztertzen jarraituko da, eta helburu berriak finkatzen, Nafarroako Estrategiarekin bat.

Edukiak

Orain arte, lan-edukien ardatzak izan dira baliabideen erabileraren sustapena, bizimoduak, emakumea, sexualitatea eta haurrak. Gai horiek orain ere lehentasunezkoak dira, baina gaixotasun batzuk ere landu nahi dira, hala nola obesitatea, diabetesa eta abar.

Programaren edukia honela garatzen da:

- Bakarka: lagun eginez, eta aholkuak, babesa edo orientazioa emanaz.
- Taldeka: heziketa emanaz eta osasuna sustatuz berdinen arteko taldeetan (helduen, gazteen eta txikien lantegiak).
- Komunitateari begira: sare profesionaletan lan eginez, oinarrizko osasun-laguntzako taldeekin eta eskualde bakoitzeko entitate sozialekin.

Pertsonaren edo taldearen egoerara egokitzen dira edukiak. Ijitoen komunitatearen beraren alderdiak eta baloreak nabarmentzen dira, ijitoen eta osasun-sustatzaile ijitoen diskurtsoan agertzen direnak (“Osasuna ijitoen bizialdian eta kulturaren” eta osasun-sustatzaileen lekukotasunak):

- Komunitatearen laguntza eta kohesioa; batez ere familien bidez, segurtasun-sentimendua ematen baitute eta gizabanakoak babesten baitituzte. Familiaren zeregin solidarioa nabarmentzen da.
- Ijitoen portaera-arau, ohitura eta usadio batzuk, indarguneak izan daitezkeenak osasuna sustatzeko lanerako.
 - Haurtzaroaren balioa. Haurrak zaindu eta babestu beharra dago, familiako eta komunitateko ondare maitea direlako.
 - Begirunea. Horra esentzia kulturalari lotutako beste osasun-aktibo bat, eragin ona izan dezakeena jokabide jakin batzuk lantzean.
 - Hezkuntzaren balioa dela-eta, honako aldaketa hauek ikusten dira: jabetzen dira prestakuntza oso garrantzitsua dela lan kualifikatuagoak lortu ahal izateko; ez dute nahi beren ondorengoek izan ditzaten beraiek izandako hezkuntza eta lan-ibilbide berak; esaten dute seme-alabak beren amak baino beranduago ezkonduko direla, eta neskek askatasunez aukeratzen ahalko dutela zenbat haur eta noiz nahi dituzten izan; ohartzen dira beharrezkoa dela beren seme-alabak eskolara joan daitezen. Emakume ijitoek gero eta prestakuntza hobea dute eta haien papera azpimarratzen da; bai eta ijitoen elkarteek hezkuntzan duten zeregina ere.
 - Sufritzeko gaitasuna, bereganatutako jakinduria, egokitzeko gaitasunak eta balio erlijiosoak; beraz, programak horiek kontuan izaten ditu familiekiko esku-hartzean.
 - Emakumeak liderrak dira osasunaren alorrean, zaintzaileak direlako eta ezagupenak transmititzen dituztelako.
 - Adinekoekiko errespetuak eragin handia du gazteengan.

6. Ebaluazioa eta balorazio orokorra

Programaren urteko ebaluazioan egitura eta prozesua jorratzen dira. Ebaluazio hori egiten da hilabeteko erregistro-orrietan eta urteko adierazleetan oinarrituta, nagusiki.

Momentu honetan, osasun-egoeraren bilakaera ebaluatzeko tresna berriak lantzen ari gara. Horietako bat da Nafarroako ijitoei eginen zaien osasun-inkesta; horren bidez, Ijitoen Osasunaren Inkesta Nazionaleko lagina handitu egiten da gure erkidegoan, eta emaitzak 2024rako izanen ditugula espero dugu. Zailtasunak daude eskura dagoen beste informazio bat aztertzeke; izan ere, etniaren aldagaia ez da datu-base administratiboetan erregistratzen.

Rebeca German Almagro, Arantxa Legarra Zubiria, Nerea Alvarez Arruti

1. Sustatzaileek egindako esku-hartze lanaren ebaluazioa:

- Zenbat bilkura izan dituzten osasun-etxeetako profesionalekin, eta sexu- eta ugalketa-osasuneko zentroetakoekin.
- Zenbat bilkura izan dituzten zentro hauetako profesionalekin: osasun-etxeak, sexu- eta ugalketa-osasuneko zentroak, gizarte-zerbitzuak, ikastetxeak; zenbat bilkura izan dituzten programa koordinatzeko, eta zenbat, elkarte/erakundeekin eta sareekin.
- Zenbat familiaren jarraipena egiten den.
- Zenbat banakako arreta-saio eta taldekako saio egin diren.

Era berean, taldearen osasuna sustatzeko eta heziketa emateko jarduerak kualitatiboki baloratzen dira eskualde bakoitzean.

2. Programak duen bilakaeraren eta irismenaren ebaluazioa:

Esku hartzen den eskualde guztietan, adierazle espezifiko berak lantzen dira, bai biztanleriari dagokionez (sexuari, adinari, familiaren mugikortasunari... lotutako adierazleak), bai osasunari dagokionez (batez ere prebentzio-programei buruzkoak); horri esker, programaren bilakaera eta irismena ebalua ditzakegu, programarekin noraino iristen garen jakin, eta komunitate honetan behar gehien duten kideengana iristen ari ote garen ikusi.

Ebaluazio honek errore-marjina bat dauka, datuen bilketa subjektiboa delako; izan ere, osasun-sustatzaileen eta erabiltzaileen arteko elkarriketak dira haren oinarria. Zernahi gisaz, ebaluazio guztiek erakusten dute osasun-sustatzaileak erreferente bihurtzen ari direla ijitoen komunitatearen barruan, eta funtsezko eragileak direla osasuneko helburuak lortzeko; eta orobat direla erreferenteak eskualdeetan diharduten beste baliabide eta zerbitzu batzuetarako. Haien esku-hartzeari esker errazagoa da familiekin “barrutik” lan egitea.

Gaur egun, programaren kanpoko ebaluazioa egiteko proposamen bat ari gara lantzen.

2. taula. Esku-hartzeak urtetan zehar.

1. Banakako esku-hartzeak	2019	2020	2021	2022
Zenbat familiarekin egin den esku-hartzea	851	831	850	859
Zenbat familiaren jarraipena egin den	121	131	204	165
Banakako arreta-saioen kopurua	6.588	10.262	7.426	7.102
2. Taldekako esku-hartzeak	2019	2020	2021	2022
Taldeekin egindako saioren kopurua	572	121	417	470
Taldeekin landutako gaiak: elikadura, ariketa fisikoa, emozioen kudeaketa, pantailen erabilera, eskolara itzultzea eta Covid-a, Covid protokoloak, autoestimua, kontsumoen prebentzioa, sexu-osasuna, hazkuntza eta baliabideen erabilera. Ongizate emozionala	572	121	417	470

7. Programaren erronkak

1. Programaren eraginaren ebaluazioa egitea Nafarroako Ijitoen Osasun Inkestaren bidez, eta emaitzak aztertzea.
2. Kanpoko ebaluazio kualitatiboa egitea, programaren funtzionamendua eta antolamendua hobetzeko arloak hautematearren.
3. Finantzaketa egonkorragoa bilatzea programarako.
4. Administrazioako datu-baseetako informazioa egoki aztertzea zaila da, etnia-aldagairik ez dagoelako. Horregatik, alternatibak bilatu beharra dago ijitoen osasuna, irisgarritasuna, eskura dituzten baliabideak eta bestelakoak hobeto ezagutzeko.
5. Banakako eta taldekako lanean dagoen genero-arrakala gainditzea; alegia, ijitoen komunitateko gizonak programan gero eta gehiago parte har dezaten lortzea.

8. Bibliografia

- 1.-Estrategia para el desarrollo de la población gitana de Navarra (2019-2022)
https://gobiernoabierto.navarra.es/sites/default/files/estrategia_para_el_desarrollo_de_la_poblacion_gitana_en_navarra_2019-2022.pdf
- 2.-Estrategia Nacional para la igualdad, inclusión y participación del pueblo gitano (2021-2030)
https://www.mdsocialesa2030.gob.es/derechos-sociales/poblacion-gitana/docs/estrategia_nacional/Estrategia_nacional_21_30/estrategia_aprobada_com.pdf
- 3.-Plan de Salud de Navarra (2016-2020)
<http://www.navarra.es/NR/rdonlyres/21DDBA10-A8D3-4541-B404-7A48827D3CFF/303761/PLANDESALUD20142020versionfinalParlamento.pdf>
- 4.-Plan de Salud Pública de Navarra (2022-2025)
https://www.navarra.es/documents/48192/21733295/Plan+Salud+Publica+22_25+Parlamento_ISPLN.pdf/ad90c8ad-c032-c72e-c6d3-a6ca2289205e?t=1673601194977
- 5.-Estrategia Promoción de la Salud y Prevención en el Sistema Nacional de Salud
<https://www.sanidad.gob.es/profesionales/saludPublica/prevPromocion/Estrategia/estrategiaPromocionyPrevencion.htm>